

Com afecta la pèrdua significativa a infants de diferents cultures?

How does significant loss affect children from different cultures?

Autora: Lourdes Martínez Casacuberta

Mòdul: Pràcticum II i TFG

Directora: Raquel Heras Colàs

Curs: 2019-20

Grau en Mestre d'Educació Infantil

Facultat d'Educació i Psicologia

Universitat de Girona

ÍNDIX

Resum del contingut	1
1. Introducció	2
2. Marc teòric	3
2.1. L'infant i la pèrdua significativa	3
2.2. La pèrdua significativa en el context social i familiar	6
2.3. La pèrdua significativa en el context escolar	8
3. Mètode	10
3.1. Contextualització	10
3.2. Disseny de la recerca	12
4. Resultats i Discussió.....	18
5. Conclusions	25
6. Referències bibliogràfiques	27

RESUM

La present recerca exposa la necessitat de focalitzar la mirada en les pèrdues significatives que formen part de la realitat dels infants del segon cicle d'educació infantil, ja que aquestes condicionaran el seu desenvolupament integral. Tanmateix, recull la influència cultural provinent de les famílies i l'expressió emocional, com a les estratègies que té l'infant davant del procés del dol que comporta qualsevol pèrdua. Els resultats permeten concloure que per fomentar la pedagogia per a la vida a les escoles, és convenient la dinamització de l'adult, així com, el suport dels companys. Ambdós pilars possibilitaran l'empoderament dels infants per tal que puguin transformar la gestió del dol en un aprenentatge significatiu per a la vida.

PARAULES CLAU

Educació infantil, pèrdua significativa, dol, cultura i educació emocional.

ABSTRACT

This research shows the necessity to focus on significant losses that are part of children's reality in second cycle of infant education, since they would condition children's integral development. Therefore, information was gathered about cultural influence from family, and emotional expression, as well as the strategies children use in moments of mourning. The results led us to conclude that to enhance pedagogy for life at school, it is necessary to the influence of the adult, as well as the peers support. Both pillars will enhance children's empowerment, so that they could transform mourning into meaningful learning for life

KEY WORDS

Infant education, significant loss, mourning, culture and emotional education.

1. INTRODUCCIÓ

“Un nen/a pot viure qualsevol cosa, sempre i quan se li digui la veritat, i se li permeti compartir amb les persones estimades, els sentiments naturals que té la gent quan pateix.”(Le Shan, 2010, p.2).

L'escola Camins, és un centre que afavoreix i possibilita les relacions entre la tríada: els infants, les seves famílies i l'escola, amb l'equip de mestres al capdavant. La creació d'aquesta xarxa de relacions és molt beneficiosa per a poder garantir el benestar dels alumnes en el centre educatiu. Aquestes es nodreixen del contacte diari, la confiança i el respecte. Tanmateix, esdevenen la clau per a poder oferir a qualsevol alumne quelcom que s'ajusti a les seves necessitats, fent possible un bon acompanyament en el seu procés d'ensenyament-aprenentatge.

Esdevé una realitat, el fet que per poder atendre millor als infants es necessita crear lligams amb les famílies. Per aquest motiu, les persones que tenen cura dels seus fills, cada vegada, són més conscients de la necessitat d'informar de quelcom que succeeix en el nucli familiar, ja que no hi ha dubte que aquest fet condicionarà la realitat de l'alumne. Com un infant es mostra és fruit de les emocions que l'acompanyen en les experiències viscudes. Però, què succeeix quan les experiències que viuen aquests nens i nenes estan vinculades a la pèrdua d'un objecte preferit, d'un animal de companyia, d'un ésser estimat?

Sovint, les famílies no els fan partícips, ja que volen evitar el patiment del seu fill/a. Per tant, defugen parlar del tema, convertint-lo així en un tabú. Els motius pels quals considero important dur a terme aquesta recerca són: en primer lloc, recollir les accions escollides per les famílies, que provenen de les mateixes experiències dels pares, de les seves creences i valors culturals, ja que seran les que condicionaran la reacció dels infants davant la pèrdua significativa. En segon lloc, fer present la manca de formació dels mestres quan a com poder acompanyar als infants en aquests moments de dol. És a dir, com poder fer emergir el valor social d'aquest tipus de pèrdues, que per una banda, solen ser molt sofertes pels infants, i per altra banda, normalment, no se'ls ofereix cap

temps i espai on poder donar resposta a les preguntes i inquietuds que els capgiren la seva realitat. En últim lloc, com poder ajudar als infants a gestionar les emocions que afloren, fer-les lícites i acollir-les des del respecte i l'estima.

En el context social d'escola conviuen diverses cultures, cada una d'elles amb la seva creença sobre la mort, els rituals a seguir i com enfrontar el procés de dol. Cultures que ens poden ser més desconegudes, com ara la magrebina, la senegalesa i la lituana; d'altres més contemporànies, amb un enfocament naturalista i ecologista, o fins i tot, situacions actualment més comunes, com la combinació de cultures en el mateix nucli familiar: catalana- italiana, i francesa-catalana amb reminiscències vietnamites.

Aquesta recerca realça la convivència entre diferents cultures o religions, entesa com aquell conjunt de creences i valors que guien les accions dels infants. També, posa de manifest les diferents estratègies o recursos emprats per enfrontar les pèrdues significatives, sempre posant la mirada en l'alumne, en com poder acompanyar-lo.

No és fàcil trencar amb el tabú que suscita la paraula pèrdua o mort, així com poder demostrar com n'és d'important que la mort es reconegui com a part de la vida. Però el que si està a les mans, de qualsevol mestre, és empoderar als alumnes, oferir-los la possibilitat de compartir amb altres companys sentiments, emocions, dubtes, que els facin veure que no estan sols en aquest procés.

2. MARC TEÒRIC

2.1. L'infant davant la pèrdua significativa

Quant un infant pateix una pèrdua significativa, vol dir que ha perdut un bocí de si mateix, i per tal de minvar el dolor que comporta, necessita passar per un procés d'adaptació i de reconstrucció; així podrà seguir vivint en una altra realitat, diferent de la viscuda fins al moment colpidor.

Significativa, perquè implica que hi ha hagut amb quelcom perdut un fort lligam afectiu, tal com ho anomena Bowlby (1999) han existit uns vincles primordials.

Aquests vincles són imprescindibles i contenen un alt component emocional, així que la seva pèrdua desencadena ansietat i desesperança.

Les pèrdues formen part de la vida de tots els infants, es donen en moltes ocasions i no sempre van relacionades amb la mort.

Nomen (2007) defineix quatre tipus de pèrdues que afecten a tothom:

1. Pèrdues relacionals: es refereixen a pèrdua de persones que ens envolten i que són importants en les nostres vides.
2. Pèrdues intrapersonals: pèrdues que tenen a veure amb un mateix i amb el propi cos (capacitats intel·lectuals o físiques).
3. Pèrdues materials: relacionades amb objectes o possessions que ens pertanyen.
4. Pèrdues evolutives: vinculades a les fases del nostre cicle vital: infantesa, adolescència, joventut, edat adulta i vellesa.

Aquesta recerca fa incís en les pèrdues relacionals i materials. La capacitat d'estimar dels infants no té límit i per aquest motiu també poden viure altres pèrdues relacionades amb separacions i ruptures familiars, malalties greus pròpies o de familiars, mort d'una mascota, canvis provocats per migració, pèrdues econòmiques familiars, etc.

Tots aquests tipus de pèrdues no solen ser reconegudes socialment, però per a qui les pateix són molt significatives i doloroses. Normalment, els infants les viuen en un marc de silenci i d'incomprensió, i els provoquen por, impotència i angoixa.

El que succeeix després d'una pèrdua significativa és el que es coneix com a procés de dol. Cada infant el viurà de manera diferent, perquè cada infant és únic. Es tracta d'un procés natural i necessari per a poder adaptar-se gradualment a la nova realitat. Les reaccions que un infant pot tenir davant de la pèrdua significativa dependran de molts factors: les circumstàncies de la mort, si es dona el cas, la comprensió del concepte de mort que tingui l'infant, el tipus de vincle afectiu existent amb la persona o objecte absent, la seva personalitat, la seva maduració cognitiva i el seu desenvolupament emocional, així com l'entorn familiar i sociocultural en el qual es troba immers. Aquest entorn inclou les

creences familiars, la situació familiar després de la pèrdua i els diferents suports que es puguin oferir als infants.

“Tota pèrdua comporta un dol i encara que aquesta no sempre tingui la contundent permanència que acompanya la pèrdua per mort, sí que produirà desajustaments, dolor, i problemes reals que dificultaran seguir amb la vida tal com havia estat.” (Carmelo, 2007, p.49)

Hi ha conceptes que una vegada assolits faciliten la comprensió de la mort, segons Poch i Herrero (2003), són els següents:

- La universalitat: la mort afecta a tot ésser viu,
- la irreversibilitat: comprendre que allò que ha passat és per sempre,
- i la no-funcionalitat: el cos deixa de funcionar, no hi ha moviment ni funcions corporals.

Infants d'edats compreses entre els 5 i 6 anys, davant la pèrdua o la mort es poden mostrar imprevisibles o fins i tot indiferents. En aquestes edats encara predomina l'egocentrisme, i la necessitat de saber que les seves necessitats seran cobertes. Pensen que la mort és temporal i reversible, és similar a dormir. Senten curiositat i necessiten fer preguntes com: té fred? Com menja?

En general, els costa comprendre la universalitat de la mort. Davant de la pèrdua, aflora la necessitat de plorar, apareixen de manera intermitent l'ansietat o enuig, els infants poden passar del plor al joc, en un no res.

Cap als 6, desapareix el pensament més màgic al voltant de la mort i van prenent consciència del seu significat. Tot i això, segueixen encuriósits pel tema i tenen la necessitat de fer preguntes: Com ha mort? Què vol dir morir-se?

Es fa present la diferència entre fantasia i realitat. Senten molt el dolor i es poden arribar a sentir vulnerables, tenen por que algú proper mori o fins i tot, tenen por de morir ells.

Les emocions que es poden associar a la pèrdua significativa són: la tristesa, la ràbia, la culpa, l'ansietat i la por.

Si tot el garbuix emocional que sent un infant en procés de dol, és ben rebut i és acompanyat per un adult que posa paraules a les emocions i les valora, l'infant estarà realitzant un aprenentatge que li serà clau per a superar futures pèrdues i poder així adaptar-se a aquest nou entorn. David Bueno (2017), en la seva

aportació en el camp de la neurociència, remarca la idea que el cervell és l'òrgan que ens permet adaptar-nos a l'entorn. Aquest emmagatzema millor tots aquells aprenentatges que tenen un component emocional, ja que el considera clau per a sobreviure.

2.2. La pèrdua significativa en el context social i familiar

En la societat actual la mort, tot i la seva universalitat i la seva manifestació assídua, continua sent un tabú. Segons sembla es necessita cert permís per parlar de la mort amb naturalitat. S'esquiva la paraula mort, s'embolcalla amb metàfores (<<l'hem perdut>>, <<ens ha deixat>>) o refranys populars (<<a la mort ningú no l'enganya>>, <<tal vida, tal mort>>, <<deixar mort algú>>). Sembla ser, que si l'ensucrem amb dolces paraules la mort es torna menys punyent.

La major part de les persones solen mostrar pànic i rebuig vers la mort, en canvi mostren indiferència quan aquesta es fa present en la televisió o el cinema. No té poder quan no ens és propera, tot i que la podem presenciar gairebé cada dia. Francesc Torralba (2008), aporta un seguit de possibles raons per les quals es podria explicar el perquè vivim la mort amb por. La primera és la innovació tecnològica, tot i els avançaments que s'han fet en aquest camp, la mort no es pot evitar. Una altra raó és la manca d'acceptació que la vida té un final. Una tercera raó és la por a tot el que ens és desconegut, i l'última raó, fa referència al pragmatisme que impera en la societat del fer, la ment està saturada amb les ocupacions més immediates i no té temps per a filosofar, per embrancar-se en l'existencialisme de la vida.

La família és el principal agent socialitzador de l'infant, és dins el nucli familiar on aquest estableix les primeres relacions i on sorgeixen els primers vincles. Els pares seran models a seguir pels seus fills, i aquests crearan les bastides i vincularan les experiències vinculades a la pèrdua significativa, en funció a com ho han vist fer als seus referents. Dins del si de la família, l'infant integra creences i valors culturals i religiosos.

Segons la Bíblia, el text sagrat del Cristianisme, l'ànima podrà anar al cel o a l'infern segons els pecats comesos i el grau de compliment dels deu manaments.

Per la branca catòlica d'aquesta religió, els actes pòstums a la mort són 3. El primer acte de les cerimònies cristianes consisteix en la vetlla, que normalment es fa en els tanatoris. El segon, en el funeral que inclou la missa, la benedicció del fèretre, i l'últim el ritual del comiat del difunt (enterrament, cremació).

En la religió islàmica, l'alcorà és el llibre sagrat que conté la paraula de Déu. La mort pels musulmans és l'inici a un nou món, en aquesta vida eterna el difunt serà premiat o castigat en funció a les accions realitzades. Els funerals són molt importants, es fa la confirmació, i la mort és anunciada per l'imam. El ritual d'enterrament islàmic té cinc passos: el primer és el bany, realitzat per persones del mateix sexe que el difunt, després l'amortallament, que consisteix a embolicar el cos amb una tela nova i neta; el tercer és condol, el quart la cerimònia a la mesquita o a l'aire lliure, conduïda per imam, i la cinquena l'enterrament, al difunt és enterrat de cara a la Meca i directament a terra sense taüt. Els enterraments se celebren en silenci, ja que els fidels creuen que el difunt pateix quan algú es lamenta en veu alta.

El Budisme considera que la vida és eterna, els seguidors creuen en la reencarnació i el karma. Assumeixen la mort perquè ajuda a aprofitar la vida, per aquest motiu donen més importància a l'acte d'acompanyar al moribund, i realitzen uns funerals molt senzills. En el llibre tibetà dels morts és on es descriuen totes les fases de la mort "bardos", des que el moribund deixa el cos físic fins a la reencarnació.

Tornant al nostre context social actual, Torralba(2008) diu:

"Les primeres generacions de la societat del benestar comencen a exercir funcions de responsabilitat. [...] S'han fet grans sense entrar en un cementiri, sense acompanyar una persona a morir, sense vetllar un difunt tota la nit, sense haver d'enterrar físicament a un familiar. La mort els queda lluny, no són conscients de la seva condició de mortals, però no es pot imputar a ells la responsabilitat, sinó a l'entorn, en el qual han viscut, a les institucions educatives en les quals s'han format. Són fills d'un temps que nega la mort, d'una cultura de masses que entretén i distreu permanentment." (p.11)

Segons la pedagogia sistèmica, la família esdevé el principal nucli on es forjarà l'educació emocional i de la transmissió de valors. Aquesta pedagogia concep la família com un sistema interrelacionat, en el qual qualsevol disfunció pot afectar

els seus membres. Considera que els infants manifesten el que els pares no assumeixen. Entén que els fills són profundament lleials a aquest sistema, que exerceix un impuls més fort que qualsevol proposta que vingui de l'exterior construint així un entrebanc en l'adquisició d'alguns coneixements sobretot si aquest tenen relació amb tabús socials. Tanmateix, posa de manifest que el lloc que ocupa l'infant dins de la família porta implícit l'adopció de determinats rols, no és el mateix ser el primer fill, el segon, el tercer.

2.3. La pèrdua significativa en el context educatiu

“El que és important és aprendre amb sentit, no perquè toca, no perquè està al llibre, sinó aprendre tot allò que és útil per a la vida, allò que és útil per interpretar el que passa fora de les aules.” (Hernández, 2014,p.16)

Aquesta frase, extreta del Currículum i Orientacions de segon cicle d'educació infantil, emfatitza la necessitat de vincular els aprenentatges a la curiositat i motivació dels infants, així com fer-los significatius per a la vida d'aquests. Els infants es mostren encuriósits pel món que els envolta, per les persones amb qui es relacionen i per com aquestes interactuen amb aquest món. Així doncs, les pèrdues significatives formen part del seu món i és molt lícit que mostrin interès vers el tema.

L'escola no només té la funció de ser transmissora de coneixement, sinó que incideix en la formació de la personalitat i en el comportament social dels infants. Així doncs, dins d'un centre educatiu, l'infant ha de trobar mestres que siguin capaços d'ajudar-los a donar resposta a les seves inquietuds i a posar paraules a les seves emocions.

Actualment, els mestres no tenen formació, no saben com tractar la pèrdua significativa i la mort, no disposen d'eines o recursos suficients per abordar les preguntes dels infants quan aquestes es presenten a l'aula. Així que s'inspiren en les seves pròpies experiències, mentre fluctuen en les pròpies pors, creences i valors.

Ni la LEC (Llei d'educació de Catalunya), ni el Currículum del segon cicle d'Educació infantil, ni tampoc el decret 181/2008,de 9 de setembre, pel qual

s'estableix l'ordenació dels ensenyaments del segon cicle d'educació infantil fan incís en com tractar el tema de la pèrdua significativa a les escoles, però sí que contempen la finalitat de l'educació infantil, la qual consisteix a contribuir en el desenvolupament integral dels infants. Aquesta fita implica centrar-se en un dels aspectes que insereix en la gestió d'una pèrdua significativa, el desenvolupament emocional.

“L'educació emocional es practica mitjançant metodologies vivencials i participatives que provenen de l'experiència personal del nen, el seu entorn i les seves necessitats. Viure amb els infants el dia a dia i fomentar l'aprenentatge dialògic ens pot ajudar a posar nom als seus sentiments i emocions, així com a fer-los reconèixer les emocions d'un mateix i les dels altres.” (Currículum segon cicle d'educació infantil,p.44)

Anna Nolla (2008) distingeix dos vessants amb relació a l'educació per la vida, la mort i el dol:

- La Pedagogia del dol: s'aplica quan hi ha hagut una pèrdua que comporta enfrontar-se a la realitat, i implica l'ús d'eines per alleujar el dolor i donar consol.
- La Pedagogia de la vida i la mort: la referència a la construcció del sentit de la vida, a parlar de la mort i la pèrdua abans que succeeixin.

L'acció educativa pot contemplar ambdues pedagogies. El mestre referent de l'infant que pot estar passant per una pèrdua significativa, ha de ser un bon acompanyant i aquest rol implica, per una banda, cercar un espai tranquil i d'intimitat, per a una bona atenció personalitzada. Aquesta estona compromet al mestre a: estar disponible per escoltar, a permetre el plor, a deixar que flueixin les emocions i ajudar a posar-hi noms, a empatitzar amb l'infant validant i normalitzar les seves emocions, a estar present per sostenir el plor, una manifestació de ràbia o un silenci, i finalment, a oferir altres canals d'expressió com l'artístic, el simbòlic, o el literari amb l'explicació de contes relacionats amb la pèrdua. Per altra banda, a les pautes a seguir anomenades anteriorment, caldrà afegir la gestió de la intervenció amb el grup. En aquests moments el mestre haurà de:

- Explicar de manera clara i senzilla la causa de la mort
- Parlar amb naturalitat, fer servir la paraula mort, morir, accident, malaltia...
- No fer servir eufemismes ni metàfores

- Respondre les preguntes amb sinceritat i honestedat
- Evitar fer judicis o interpretacions
- Respectar i parlar de les diferents creences culturals i religioses respecte al mort
- Parlar de la persona morta utilitzant el seu nom

“Poder plorar la mort d’un ésser estimat adequadament i afrontar la pèrdua abans que es produeixi, en el moment que passa i sobretot després, fa que el nen no se senti culpable, deprimat, enutjat o espanta. Quan ajudem els nostres fills a curar-se del dolor que produeix la ferida emocional més profunda de totes- la mort d’un ésser estimat-, els estem dotant d’unes capacitats i una comprensió importants, que els serviran per a la resta de les seves vides.” (Kroen,2002, p.19).

3. MÈTODE

En la present recerca la qüestió plantejada és: Com afecta la pèrdua significativa a infants de diferents cultures?

Seguidament, per tal de poder donar resposta a aquesta pregunta es defineix el següent objectiu:

- Observar quines estratègies té cada infant davant d’una pèrdua significativa, vinculada primer a un objecte preferit, després a un animal de companyia i finalment, a un familiar proper.

La finalitat de presentar aquestes situacions fictícies als infants és poder detectar nens i nenes en situacions de dol, per tal d’oferir-los una bona atenció, respectant les seves necessitats vinculades al procés i valorant la seva pèrdua. D’aquesta manera el que s’aconsegueix és garantir el benestar dels infants en el centre educatiu i afavorir l’aprenentatge per a la vida.

3.1. Contextualització

La recerca s’ha dut a terme en una escola de Banyoles, que acull a infants, d’edats compreses entre el 3 i els 10 anys, i a les seves famílies. La ciutat de Banyoles compta amb un pla d’escolarització extensiva (PEE) a causa de la gran quantitat de famílies de nacionalitat estrangera que viuen en aquesta població. Aquest pla facilita l’escolarització dels alumnes en diferents centres de la ciutat de manera equilibrada, afavorint la cohesió social i la comunicació entre els

diferents col·lectius i cultures. L'escola és un centre educatiu de titularitat pública, laic i en el qual la llengua vehicular és el català. L'equip humà de l'escola contempla als infants que l'habiten com a protagonistes dels seus aprenentatges i treballa conjuntament amb les famílies afavorint la participació i compartint el repte d'educar. Es tracta d'una escola compromesa amb la comunitat, que forma part de Banyoles ciutat educadora, així com una escola dinàmica i activa capaç d'adaptar-se als canvis. L'alumnat es distribueix en grups heterogenis, en diferents cicles: infantil (P-3-P4), cicle inicial (P5-1r), cicle mitjà (2n-3r) i cicle superior (4t-5è), i per ambients d'aprenentatge. Els ambients d'aprenentatge són espais educatius i acollidors, que transmeten benestar i calidesa. Disposen de varietat de materials estructurats i no estructurats i mantenen una estètica agradable, la qual convida a crear situacions d'experimentació, de descoberta i de relació. Hi ha ambients pensats per desenvolupar aspectes vinculats a la llengua, aspectes científics, matemàtics i artístics, amb la finalitat d'afavorir i respectar els interessos i les capacitats de cada infant.

Concretament, els participants d'aquesta recerca formaven part d'un ambient que acollia 18 alumnes d'entre 5 i 6 anys. D'aquests en van participar 6: tres nenes, dues d'elles de 6 anys (que he anomenat B i S) i una de 5 (L), i tres nens de 5 anys (N, R i A). Es va escollir un nombre reduït d'infants per a dues raons, la primera perquè només aquests sis alumnes presentaven una diversitat cultural diferenciadora a la resta de l'alumnat i garantia la paritat de gènere: S conviu amb la cultura marroquina, B amb la senegalesa, L amb la lituana, N amb la cultura catalana i francesa, R amb la italiana i catalana, i A amb la cultura castellana, amb la particularitat de viure en el que es podria anomenar una ecovila. Aquest terme fa referència a una nova iniciativa social, que se sustenta dins de projectes sostenibles i ecològics, que impliquen viure en comunitat, estar en contacte amb la natura i l'autogestió. La segona raó rau en els beneficis que comporta el treball en petit grup. Aquesta agrupació de l'alumnat, augmentava la possibilitat de participació, i afavoria l'atenció individualitzada cap a cada infant. Tanmateix, convidava a enfortir lligams, a fer aflorar les emocions dins d'un clima d'intimitat i seguretat, i a desenvolupar habilitats socials com l'escolta activa, el respecte i l'empatia.

La família també ha estat part activa de la recerca, primer, de manera individual facilitant mitjançant un petit qüestionari, la informació de les experiències prèvies viscudes pel seu fill/a relacionades amb el tema, i després en grup, on s'ha realitzat una sessió de cloenda de la recerca. Aquesta última sessió s'ha centrat a mantenir un diàleg amb les famílies sobre què ha succeït en les sessions, i fer-les coneixedores de l'objectiu final de la recerca, esmentat anteriorment.

3.2 Disseny de la recerca

Per dur a terme el disseny de la recerca s'han tingut en compte alguns dels criteris metodològics que sustenten la intervenció educativa a l'escola. En primer lloc, l'enfocament socioconstructivista de l'aprenentatge, fonamentat amb les aportacions de Vigostki (1896-1934), l'infant aprèn mitjançant les interaccions socials i culturals que comparteix amb els altres infants i adults. El llenguatge és clau pel desenvolupament perquè facilitarà l'intercanvi i la transmissió de coneixement. Aquesta visió ha sigut compartida per autors que tracten el dol, ja que consideren que el subjecte que viu aquest procés és part activa d'aquest, i la interacció amb altres, l'ajudarà a definir i adaptar-se a la seva nova realitat. Per aquest motiu, les sessions s'han dut a terme en petit grup, amb edats heterogènies i realitats culturals diferenciades. Cal fer esment a què també s'ha utilitzat la diversitat cultural com un element inclusiu, de respecte vers a totes les creences, valors, i religions; i positiu, d'enriquiment i d'unió, no de segregació.

En segon lloc, la mirada cap a l'infant, un infant capaç, que disposa d'un bagatge previ, que és protagonista del seu procés d'ensenyament- aprenentatge, un infant, tal com deia el mestre i pedagog Loris Malaguzzi (1920-1994), que disposa de cent llenguatges per interaccionar amb el seu entorn. Seguint amb les seves idees, es recolza un altre aspecte a tenir en compte, el rol del mestre, aquest esdevé un investigador i un guia en el procés de desenvolupament dels infants. En tercer lloc, l'espai com a element educador, en aquesta recerca l'espai era clau per fomentar la interacció entre els infants, per aquest motiu es va buscar un lloc petit i auster, lliure de distraccions, per tal de facilitar la

concentració dels infants vers al tema a tractar. En quart lloc, la implicació de les famílies en el procés d'ensenyament-aprenentatge dels seus fills, que s'ha pogut compartir des del contacte diari, fins a la sessió final de trobada.

En cinquè lloc, l'aprenentatge significatiu que segons Ausubel (1919-2008), seria aquell que es produeix quan els nous continguts es poden relacionar pel seu significat amb els que el subjecte ja té assolits. Perquè es pugui donar l'aprenentatge verbalment significatiu, cal que la persona tingui una predisposició favorable o motivació vers l'acció que realitza. Ha estat aquest el motiu pel qual les sessions es recolzaven en el simbolisme, entès aquest com a capacitat que ja disposen els alumnes d'aquestes edats, i que els permetia recrear situacions fictícies i reproduir patrons i conductes reals ja viscudes. La vivència lúdica ha sigut el marc de referència de les sessions, l'infant aprèn jugant i l'aprenentatge que si ha vinculat és un aprenentatge per la vida, que compleix amb la concepció d'aprenentatge globalitzador, és a dir, contempla totes les àrees del coneixement, per a garantir un bon desenvolupament integral (físic, motor, emocional, afectiu, social i cognitiu) i harmònic dels infants.

En conseqüència, el disseny de la recerca requeria el treball en petit grup i un espai fora de l'aula, i es podia dividir en les següents parts:

1. La implicació de la família, per a determinar si abans els seus fills/es havien passat per alguna de les pèrdues significatives que presentava la recerca.
2. La implicació activa dels infants, en diferents sessions, on mitjançant el joc amb les pedres, les quals representaven una tipologia de família fictícia creada pels infants; aquests han viscut la pèrdua d'un membre de la seva família (joguina, el gos i la mare) i arran d'aquest fet, s'ha generat una conversa, dinamitzada per la mestra, que recollia les emocions, sentiments i accions que suscitava cada pèrdua.

Aquestes pedres no es van pintar perquè cada infant reconegués en la seva família fictícia, quelcom de la seva pròpia, i mitjançant la llibertat

d'acció afloessin reproduccions dels patrons de conducta que es manifesten en el nucli familiar.

3. La implicació de l'escola (tutora de pràctiques), es va donar en el moment de compartir el visionat de la gravació i aportar les valoracions pertinents al final de cada sessió. La mestra referent dels participants no ha sigut part activa en les sessions. Però sí que ho ha estat indirectament, una vegada realitzades aquestes i només amb la mestra en pràctiques.

Donat que les sessions es va dur a terme al final del període de pràctiques, els alumnes participants ja havien creat un vincle afectiu amb la mestra de referència, que garantís el grau de benestar i confiança que exigia la posada a terme de la recerca.

4. La participació activa de les famílies en l'última sessió, per propiciar la conversa sobre què va succeir en les sessions, i que al mateix temps poguessin aportar les seves opinions al respecte, així com, destinar una estona a poder compartir inquietuds i dubtes vinculats a la temàtica.

L'implementació de la recerca ha seguit els passos següents:

1. Disseny de materials necessaris que inclou: la realització d'un petit qüestionari per a les famílies participants (vegeu annex 1) el recull del material: 10 pedres de riu o platja de diferents mides, llapis i paper, cinta adhesiva, gomets de diverses mides i colors, full de feltre i una capsca. Així com, el guió per a la trobada amb les famílies i la creació del recull bibliogràfic (vegeu annex 2 i 3).
2. Fase d'implementació: primer esdevenia necessari preparar **l'espai**, ja que aquest es trobava fora de l'ús habitual dels infants. Es va utilitzar un petit despatxet destinat al treball de les mestres del cicle, el qual disposava d'una taula rodona i set cadires. Per tal de crear un clima acollidor al centre de la taula era presidit per una espelma amb olor de

vainilla i un fanalet, que en tancar la llum projectava estrelles al sostre. La melodia “River flows in you” de Yurima, embolcallava l’acollida dels participants i despertava les seves emocions. Seguidament es van dur a terme les **sessions** amb els 6 infants i la mestra en pràctiques, mitjançant una metodologia activa i vivencial, respectant en tot moment l’interès i la motivació dels infants. El **paper de la mestra** es centrava en primer terme, en convidar-los a jugar amb la família de pedres que s’havia creat a la primera sessió.. En segon terme, a partir de les observacions que feien els nens i nenes, anar formulant preguntes vers a la situació observada.

Per exemple: Perquè falta la joguina del nen? On deu ser? Com està el nen? Qui el consola? Us ha passat a vosaltres? Com ho heu viscut?

Donada la formació prèvia que havia realitzat la mestra, durant la recerca, les preguntes que guiaven l’acció educativa no responien a un llistat determinat, sinó que aquestes anaven sorgint en funció de les aportacions dels infants i del seu grau de motivació i interès. Prenen així en major consideració l’espontaneïtat dels participants, deixant-los temps perquè poguessin intervenir tots, i gaudint dels moments de silenci i reflexió que es van instaurar en algunes estones de les diferents sessions. I en últim terme, el paper de la mestra consisteix també a dinamitzar la sessió, propiciant l’escolta i el respecte vers les opinions dels diferents participants.

Quant a la **temporalitat**, la recerca constava de cinc sessions que s’han dut a terme en un període de quinze dies, realitzant dues sessions setmanals amb els infants, i en l’última setmana incorporant la sessió de trobada amb les famílies.

Taula: Descripció de les sessions realitzades

SESSIONS	DESCRIPCIÓ	MATERIALS	PREGUNTES
S1 Creació de la família	Entre tots escollien quins membres tindria la família i se'ls assignava un nom, també es creava la llegenda per recordar qui era qui. Es van posar dues pedres petites pintades pels nens/es, com a joguines dels nens. Després podien jugar amb les pedres, el feltre representava la casa.	Pedres, llapis, paper, cinta adhesiva, gomets, caps i feltre. Per iniciativa dels nens dues pedretes del pati de l'escola i retoladors.	- Com estan els membres de la família? - Qui treu el gos? - El bebè plora, qui el consola? - On dormen ?
S2 Pèrdua objecte preferit	Jugaven amb les pedres, les col·locaven per la casa i en posar el nen a l'habitació van observar que faltava la seva joguina.	Totes les pedres, menys l'objecte del germà gran, i la caps.	- On és el cotxe? - Com està el nen? - Qui el consola? - Com el podem ajudar?
S3 Pèrdua d'un animal de companyia	Jugaven a fer sortir de la caps els membres de la família i se n'adonaven que faltava el gos.	Totes les pedres, menys el gos, i la caps.	- On deu ser el gos? - Com està la família? - Us ha passat a vosaltres? - Què poden fer per estar millor? - Què més sentiu a part de tristesa?
S4 Pèrdua d'un ésser estimat	Jugaven amb les pedres i se n'adonaven que faltava la mare.	Totes les pedres, menys la mare, i la caps.	- On és la mare? - Podria ser que estigues malalta? - Què passa ara a casa? - Com estan els nens?
S5 Trobada amb les famílies	Pares i mares veien la família creada i en descobrien els seus noms. Seguidament es propiciava un diàleg al voltant del exemples	Guia, pedres i caps. Bombons (símbol agraïment). Detall (recull de contes per compartir amb els seus fills relacionats amb les pèrdua, i llibres de consulta per ajudar a abordar la pèrdua amb els infants.	

	extrets de les aportacions dels infants i de les conclusions llevades de cada sessió.	
--	---	--

3. Tècniques d'obtenció de dades: en tractar-se d'una recerca de caràcter qualitatiu es feia present la necessitat d'enregistrar les sessions. Només d'aquesta manera es podien recollir amb la major fidelitat possible les aportacions dels infants, així com, poder observar les expressions gestuals fruit de les emocions que manifestaven en parlar d'una temàtica tant sensible. Així doncs, les dades s'han obtingut mitjançant dues vies d'enregistrament, en vídeo (imatge i veu) i només veu per si es produïa qualsevol anomalia amb la càmera de vídeo (manca d'espai a la targeta, esgotament de la bateria, etc.).
4. Anàlisi de dades: les dades recollides s'han agrupat per sessions, en les quals mitjançant la visualització del vídeo i l'escolta de l'enregistrament de veu corresponents, s'anaven anotant les aportacions més rellevants dels infants i les expressions facials que acompanyaven el seu discurs. Tanmateix, en finalitzar cada sessió la mestra en pràctiques i la mestra referent del grup d'infants, que també havia visionat els vídeos de cada sessió, manteníem un diàleg pedagògic que permetia analitzar per una banda, la gestió de l'adult, modelatge de la llengua, actitud corporal, adequació de les preguntes i intervencions, etc. I per altra banda, la interacció entre els alumnes, la motivació vers el tema, la tipologia de

llenguatge emprat quant a les emocions, els coneixements previs vers al tema i les estratègies aplicades.

4.RESULTATS i DISCUSSIÓ

Els resultats es relacionen amb els subapartats en els quals s'ha desglossat la pregunta de recerca i que defineixen quines són les possibles pèrdues significatives que poden patir els infants d'edats compreses entre els 5 i els 6 anys. Així doncs, es presenten els resultats vinculants a la segona (pèrdua d'un objecte), tercera (pèrdua d'un animal de companyia) i quarta sessió (pèrdua d'un ésser estimat). Respecte a l'enquesta inicial i a la primera i última sessió, no s'han contemplat en aquest punt els resultats, perquè tot i aportar informació, no es consideren imprescindibles ni determinants per a poder respondre la pregunta que sustenta la present recerca. Tot i això, en l'apartat d'annexos es recull un buidatge de les informacions extretes d'ambdues sessions (vegeu annex 4).

Sessió 2: Com afecta la pèrdua significativa a infants de diferents cultures quan es tracta d'un objecte preferit?

A partir del diàleg, focalitzen la pèrdua de l'objecte amb l'aparició de la tristesa, fet que comporta plorar. Expressen la necessitat de consol i de companyia quan estan tristos. Tots coincideixen en el fet que són consolats per la mare.

Davant del conflicte existent manifesten la necessitat de trobar una solució i creuen que la millor manera de fer-ho consisteix a substituir l'objecte perdut per un altre de nou. Alguns d'ells es mostren fidels a l'objecte perdut i pretenen que l'adquisició del nou sigui igual o similar a l'objecte original, d'altres el canvien per un objecte ben diferenciat. Només un dels infants dona una resposta més sensible respecte al tema.

A diu: "tinc un pica pedra i puc fer una estructura de nino per ell"

S diu: " li compraria un joc"

R diu: "jo li diria t'estimu i li faria una abraçada"

La resposta no varia quan se'ls pregunta què prefereixen ells, la majoria fa incís en l'adquisició d'un objecte nou, a excepció d'un membre que s'estima més un petó. Aquest no és el mateix que havia donat la resposta més amorosa anteriorment.

B diu: "un petó"

L diu: "un mòbil iphone X"

N diu: "voldria un hàmmster ara mateix"

Discussió

Les aportacions que els infants realitzen vers la pèrdua d'un objecte, responen a la influència que reben des del nucli familiar. El qual al mateix temps, es troba sota la influència de factors externs, fet que es podria considerar una nova interpretació dels resultats. L'entorn social actual, en el qual es troba immers l'infant i la seva família, promou l'exponencial culte al consumisme. Apareix reforçada la manca de reconeixement social d'aquest tipus de pèrdues, ja que davant del procés de dol que comporten, impera la immediatesa, no es cultiva dins del nucli familiar el fet de deixar temps per gestionar la nova realitat presidida per l'absència de l'objecte. Així doncs, els infants de diferents cultures davant d'aquest tipus de pèrdua responen de la mateixa manera, es mostren poc afectats.

Els resultats permeten realitzar una nova interpretació que accentua el rol matern dins del procés de dol que passen els infants. Aquest rol és estereotipat, ja que socialment se cedeix a la mare la cura dels fills. Elles són qui acullen les emocions, qui poden consolar millor, en definitiva són el model de referència a seguir.

La limitació en aquest punt rau en l'excés de joguines que tenen els infants, i en els efectes de les modes passatgeres que es donen al respecte, ja sigui per influència dels iguals, per l'accés a les tecnologies o pel consum televisiu. Aquest excés emfatitza la manca de valor que pot tenir qualsevol objecte.

Recomanaria, si hagués de tornar a fer la sessió, que els infants haguessin de triar un sol objecte dels que tenen, el que més els agrada, i que el portessin a la sessió, a veure si l'objecte present els fa connectar més amb les emocions i amb el sentiment de pèrdua.

Sessió 3: Com afecta la pèrdua significativa a infants de diferents cultures quan es tracta d'un animal de companyia?

La tristesa torna a aparèixer com a l'emoció que presideix les reaccions dels infants davant la pèrdua d'un animal de companyia. El plor també hi és present, excepte per a dos dels infants, que manifesten que no plorarien, mostren indiferència.

La major part dels membres comprenen la pèrdua del gos, com un fet puntual, que té solució. Busquen justificar el fet.

R diu: "potser s'ha portat molt malament, està molt trist, l'han castigat, s'ha anat i després s'ha perdut"

Apareixen reminiscències de records viscuts vinculats a la mort d'animals.

B diu: "el meu gat el va mossegar un gos [...] Es va morir i després vam portar-lo al metge i es va curar"

S diu: "al Marroc tenia ple de conills i un conill gran va aixafar al petit"

L diu: "el meu hámster es va morir"

A diu: "vaig trobar una gallina morta sota la meva iurta"

Un infant mostra no tenir clara la diferència entre malaltia i mort. Alguns manifesten que quan se'ls ha mort un animal, el que cal fer és enterrar-lo. Per un d'ells enterrar un animal vol dir fer una cerimònia, un altre afegeix que cal posar-hi flors, i un tercer infant aporta que es necessita un taüt.

A col·lació amb el tema un dels infants recorda a un altre, que en un primer moment havia dit que mai ha viscut la pèrdua d'un animal de companyia, que va perdre la seva gossa. L'infant afectat confirma que la història és certa i seguidament explica que d'aquí poc farà un any i que va morir perquè era molt vella.

N diu: "la mama plorava molt i jo també, estàvem tristos, després la vam enterrar al bosc. Jo vaig ajudar a la mama. Però ara estem bé."

Un infant s'ha mostrat molt imaginatiu, i per contra altres molt realistes davant la situació.

Adult : "potser s'ha mort en Pepo"

S diu: "no es pot morir és una pedra"

R diu: "les pedres ja estan mortes"

L diu: "a mi en Pepo em va venir a veure a casa i estava bé"

B diu: "hahahaha" somriure "no pot ser perquè és un pedra"

Discussió

La intervenció dels infants vers aquest tipus de pèrdua, fa present una possible reacció que encara no s'havia posat de manifest, la indiferència vers la mort, que molts autors acullen com a un tret característic en infants d'aquestes edats.

Es veu reforçada la idea que els nens i nenes d'aquestes edats encara posseeixen la capacitat innata de sorprendre's i de mostrar curiositat, així doncs, la mort forma part d'aquesta descoberta, ja que és present en la realitat dels infants. Es podia interpretar amb els resultats obtinguts, que la necessitat de parlar del tema que normalment manifesten, compleix amb el requisit d'exposar els fets que han viscut i no pas tant en realitzar preguntes al respecte. L'acompanyament per part de l'adult d'aquests moments permetrà un bon aprenentatge al respecte i facilitarà la gestió de futures pèrdues per als infants. El ritme maduratiu de cada infant condiona el bagatge entre el món de la fantasia i de la realitat com bé aporten els estudis realitzats al respecte. La diversitat cultural davant d'aquest tipus de pèrdua mostra diferències quan a l'exaltació de la realitat vers l'emfatització del món imaginari, i també respecte al reconeixement i el valor davant de la pèrdua d'un animal de companyia.

Finalment, com a recomanació, convidaria a les escoles a deixar entrar animals a les seves aules. Tenir peixos, cucs de seda, cargols, etc., hauria de formar part de la programació i en conseqüència del projecte educatiu de l'escola. Ja que

els infants puguin vivenciar tot el que comporta tenir cura, i responsabilitzar-se d'un animal, possibilitaria fer pedagogia de la vida, i al mateix temps empoderaria als infants, per tal que aquests poguessin atorgar el reconeixement social que hauria de tenir la pèrdua d'un animal de companyia.

Sessió 4: Com afecta la pèrdua significativa a infants de diferents cultures quan es tracta d'un ésser estimat?

En aquesta última per absència per malaltia va faltar un membre del grup. Impera la tristesa davant la pèrdua de la mare, però s'accentua la intensitat. La malaltia apareix com a justificant de la mancança de la mare. La majoria dels infants ubica als malalts a l'hospital.

N diu: "està a l'hospital Trueta, però si no la poden salvar perquè és més greu poden anar a l'hospital de Barcelona"

Mostren interès per definir què vol dir morir-se.

N diu: "vol dir que és molt trist, i també caiguem a terra i tanquem els ulls i ens quedem a terra per tota la vida, però si algú en veu a terra ens posa en un lloc o l'enterrem."

R diu: "a part de tancar els ulls i caure a terra també se'ns para el cor"

Tots coincideixen a dir si una persona es mor no la tornes a veure, però hi ha estratègies que t'ajuden a mitigar el dolor i a tenir present a la persona estimada.

L diu: "però si t'assentes en un tronc així (posa les mans juntes davant de la cara) s'apareixen. Tens de plorar i després s'apareix la teva mare i diu hola i li fas un abraç. Només ve a parlar amb tu desapareix."

N diu: "pots anar a un lloc que t'agrada molt, i pots respirar i penses en la teva mama, i li dius que l'estimaràs per tota la vida"

Apareix la idea de solitud i a continuació un infant manifesta què passaria si et quedessis sol al món. Alguns manifesten la idea de poder tenir molts diners i poder comprar moltes coses.

Les causes del mort, les relacionen amb la vellesa, i també amb el fet de fumar. Un infant insisteix molt en aquest punt. Alguns d'ells apunten que un nen també pot morir i un altre que pots morir a mans d'algú.

N diu: "si els nens petits de un any, com encara ens quedem molts anys, encara no podem morir. És molt més trist que un nen se mori que un adult se mori."

Es desencadena la necessitat de parlar sobre què s'ha de fer quan algú mor.

N diu: "hem de fer uns papers, però no se perquè els hem de fer"

B diu: "els paper són perquè el que no sàpiga que alguna persona s'ha mort, ho mirin"

R diu: "tinc una idea, potser també podem fer servir els papers per dibuixar l'animal o la persona que s'ha mort, llavors agafem celo i ho posem a la paret, ho tenim penjat i després quan passem per quest lloc de la paret, podem veure qui s'ha mort. Això es diu record."

En aquest punt de la sessió l'adult marxa uns minuts, aquest fet desperta el sentiment de por en tots els membres. La majoria rebutja la idea de deixar-lo marxar però accepten amb la condició que el període d'absència sigui breu. Durant aquesta estona juguen a amagar les pedres, i un d'ells adopta el rol d'adult. Finalment decideixen gastar una broma i es fan els morts.

S diu: "si fem de broma que morim, morirem de veritat."

En el retrobament, dos membres del grup inicien un diàleg al voltant del què suposa fingir la mort.

B diu: " No ho podem fer perquè hi ha un nen que és molt gran, gran, gran que és diu Adió que està allà dalt i que té un forat que ho veure tot."

La resta de membres manifesta a l'uníson l'interès per saber qui és aquest nen. Un membre del grup intenta ajudar a descriure qui és, però tampoc se'n ensurt. L'interès pel personatge misteriós conclou aquí.

B diu: "són blancs no ho saben".

Discussió

L'expressió de les emocions per part dels infants emfatitza la idea d'aprofundir en desenvolupament emocional, primer des de l'escola i després incloent a les famílies, perquè es desenvolupi en el nucli familiar. Les aportacions fetes mostren una carència de vocabulari que els ajudi a ampliar o reforçar el seu discurs.

Quan es tracta de la pèrdua d'un ésser estimat es manifesta la necessitat de buscar explicacions que ajudin a pal·liar l'efecte colpidor que acompanya aquest tipus de pèrdues. En aquesta última sessió es reforça la idea vinculada a la necessitat de comprensió dels conceptes vinculats a la mort com la universalitat, la irreversibilitat, no la funcionalitat.

Finalment, es fa present la influència de les creences i valors familiars que posen de manifest, en primer terme, si l'infant té la possibilitat de ser present en tot el procés que acompanya a la mort d'una persona. Aquest aspecte trenca amb la idea de tabú que embolcalla a la mort, tal com apunten els estudis realitzats fins ara. En segon terme, quin és el valor que té la mort d'una persona, existeix una escala de valors presidida per l'edat. I en últim terme el culte a les deïtats, per una banda com a mecanisme de repressió, com a baròmetre de les accions i decisions que es prenen, i per altra banda, com a cerca de consol, que ajuda a foragitar les pors i a acceptar els fets.

5.CONCLUSIONS

Tots els infants, al llarg de la seva vida, s'enfronten a un gran ventall de pèrdues significatives. En la present recerca s'han seleccionat pèrdues que poden ser molt representatives, però que normalment passen desapercebudes, perquè els tabús socials establerts que impregnen l'àmbit familiar i educatiu, no permeten fer-les presents.

Aquesta recerca, mitjançant l'educació, pretén per una banda, trencar amb l'ancoratge que contenen els tabús. És a dir, oferir vivències que permetin desenvolupar l'educació emocional, així com destinar espais per a la conversa, dins la dinàmica escolar, que permetin parlar del tema i albergar totes les seves vessants, abans que succeeixi una pèrdua i sobretot durant el moment en què apareix. Per altra banda, pretén acollir la diversitat cultural cada vegada més present a les escoles, és a dir, fomentar la inclusió de l'alumnat des d'un punt de vista més ampli.

La pèrdua significativa a infants de diferents cultures els afecta d'igual manera, l'única distinció que permet extreure aquesta recerca, i que està relacionada amb la diversitat cultural, rau en les eines que disposa un infant per fer front al procés de dol que comporta qualsevol tipus de pèrdua, com per exemple: l'ús de la fantasia, els rituals d'acomiadament dels animals, la suggestió per éssers superiors, o per la natura, etc. Aquests instruments, l'infant els adquireix en un primer moment, del seu entorn familiar, i a mesura que es socialitza en l'entorn escolar, les van definint i polint. També es pot considerar un aspecte distintiu el fet que els infants siguin practicants d'una religió, ja que consoliden eines per a gestionar el patiment que comporta qualsevol procés del dol.

La creació d'un ambient íntim i pensat per fer aflorar sentiments i emocions, a través dels sentits de l'oïda (música) i olfacte (olor de l'espelma), connecta a l'infant amb les seves experiències, i el vincle afectiu amb l'adult que els acompanya, permet que l'infant es mostri tal com és, sense filtres.

Fer esment a la música m'ha recordat unes paraules que vaig llegir recentment: "Davant la música, els éssers humans estem indefensos; som bressolats, transportats,

elevats, esclafats i remoguts en una confusió marejadora. Tot depèn de la melodia” (Siri Hustvedt. Records del futur, p.40)

Una vegada més els infants esdevenen grans mestres, escolten amb tot el cos i manifesten davant d’una resposta que dista de la seva, estar impregnats de respecte, estima i compassió. No només acullen i valoren la diferència sinó que mostren interès per aprendre d’ella.

Finalment, tal com diu Elisabet Kübler- Ross (2010), als infants se’ls ha de preparar per a la mort molt abans de que l’experimentin. Aquesta idea inclou la pròpia mort de l’infant i per descomptat la dels altres. Aquesta recerca enfoca part de la responsabilitat cap a l’àmbit educatiu, d’una banda, la posada en comú de les sessions de la recerca amb la mestra de l’escola, possibilita la possible integració de la pedagogia de la vida i la mort en la futura pràctica educativa dels alumnes. I per altra banda, l’educació esdevé l’eina imprescindible per a poder transformar el món.

6.RECERCA BIBLIOGRÀFICA

Ara.Cat.(2009).La mort. En parlem?. Llibreria Digital. Dossier Societat. *Diari Ara*.
Recuperat de: <https://llibreria.ara.cat/dossier/108-la-mort-en-parlem>

Ballesteros,N.; Canimas, J.;Gómez, J.; Gordó,G i Ibañez, E.(2015). Guia per al respecte a la diversitat de creences als centres educatius de Catalunya. Col·lecció guies sobre la Diversitat Religiosa. Generalitat de Catalunya.
Recuperat de:
http://justicia.gencat.cat/web/.content/afersreligiosos/documents/guia_educatius_2015.pdf

Baum, H.(2003). *¿Está a la abuelita en el cielo?Cómo tratar la muerte y la tristesa*. Barcelona. Oniro

Bravo, A, ed.al.(2010). *Orientacions per a la intervenció*. Grup treball del Departament d'Educació. Equips d'Assessorament Psicopedagògic, SSTT de Girona.

Bueno, D. (2017). *Neurociència per a educadors*. (2a ed.). Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat.

DIXIT. Centre de Documentació Serveis Socials.(2011,novembre 8). *Conferència de Concepció Poch: "les pèrdues i el dol"*. [vídeo]. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=tW6tSMEiS7g>

Escolán, E. (2014). Criatures i dol. Com les hem d'ajudar? *Diari Ara*.
Recuperat de: https://criatures.ara.cat/Criatures-dol-Comunicar-los-loportunitat-participar_0_1139886008.html

Esquerda, M; Agustí, A.M.(2009) *El nen i la mort. Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Lleida. Pagès Editors.

Generalitat de Catalunya, Departament d'ensenyament. (2016). Currículum i orientacions educació infantil segon cicle. Recuperat de: <http://ensenyament.gencat.cat/web/.content/home/departament/publicacions/colleccions/curriculum/curriculum-infantil-2n-cicle.pdf>

Instituto IPIR.(2015,octubre 9). *Entrevista a Alba Payàs*. [vídeo]. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=-tqFOCsNu-g>

Kroen,W.(2002). *Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido. Un manual para adultos*. Barcelona. Oniro.

Lancelot televisión.(2014, juny 16). *Entrevista a Agustín de la Herrán*. [vídeo]. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=EjxGyREpJJE>

Miret, A.(2016). *El centre educatiu de dol. Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius*. Barcelona. Tarannà

Nomen, L.(2007).*El duelo y la muerte. El tratamiento de la pérdida*. Madrid. Pirámide.

Poch, C; Herrero, O.(2003) *La muerte y el duelo en el contexto educativo. Reflexiones testimonios y actividades*. Barcelona. Paidós

Puyané, M; Sabanés, A.(2016). *En la vida i en la Mort*. Pam (Publicacions de l'Abadia de Montserrat.)

S.A.[Wakeupstars] (2010, juliol 3). *Entrevista a Elisabet Kübber-Ross 2/2*. [vídeo]. Recuperat de: https://www.youtube.com/watch?v=LUGsD1_eZT8